

ser deguda al nivell profund de romanització de la població local, encara que, tal com A.I. Illés destaca, alguns altres documents jurídics, procedents d'àrees igualment romanitzades, són molt més detallats. La conclusió d'A.I. Illés és que els estatuts van ser pensats per a les grans ciutats del territori, on hi hauria juristes que coneguessin bé el corpus legal romà en una època en què encara no hi havia cap recopilació oficial, mentre que en les ciutats petites i menys romanitzades els magistrats intentaven aplicar la llei, basant-se no tant en el text de les lleis, que desconeixien, sinó d'acord amb «el seu sentit moral».

En definitiva, aquest treball resol alguns dels problemes sobre el procés de municipalització d'Hispania a mans de Vespasià, com ara la datació de l'edict de *ius Latii* o la interpretació de l'expressió *beneficio*, amb una argumentació sòlida, ben treballada, i revisa les hipòtesis plantejades anteriorment sobre la qüestió que semblaven ser definitives; al mateix temps posa en relleu que encara hi ha moltes altres qüestions que encara desconeixem i que un nou estudi de la documentació disponible pot resoldre.

Víctor González Galera

Maurizio BUORA, Stefano MAGNANI (eds.), *Instrumenta inscripta VI. Le iscrizioni con funzione didascalico-espliativa. Committente, destinatario, contenuto e descrizione dell'oggetto* (Antichità Altoadriatiche LXXXIII), Trieste, Editreg Editore, 2016, 576 pp., imatges en b/n. ISBN: 1972-9758.

Tenim a les mans el resultat de l'últim congrés sobre *Instrumenta Inscripta*, el sisè, celebrat a Aquileia del 26 al 28 de març de l'any passat i que segueix la productiva sendera iniciada a Pécs el 1991. El tema que articulà el congrés d'Aquileia són les inscripcions didascàliques i explicatives sobre *instrumentum*, cosa que equival a dir, a la pràctica, la totalitat de les inscripcions, ja que evidentment totes tenen una funció exegetica.

El llibre s'inicia amb els prolegòmens necessaris de les actes d'un congrés: discurs de benvinguda del patrocinador del congrés (11), la nota explicativa dels editors del volum (13-14), la relació de comunicacions presentades a Aquileia (15-17) i la presentació del volum del cinquè congrés a cura de Gino Bandelli (21-31), seguits de les paraules inaugurals de Manfred Hainzmann (35-38).

Apareixen a continuació el text de les comunicacions presentades al congrés. La primera és la de Marc Mayer i Olivé, titulada «Consideraciones sobre las diversas funciones de las inscripciones didascálicas

o explicativas en el *instrumentum inscriptum*» (39-56), on trobem una tipologia del que entenem per inscripcions explicatives en aquest tipus de suport, és a dir, textos que ens aporten informació sobre l'*instrumentum* en qüestió: marques de propietat, producció, contingut, finalitat, recorregut; o pròpiament didascàliques, com ara la identificació de la figuració representada en l'objecte.

La següent comunicació porta per títol «Il rapporto tra committente e destinatario nell'*instrumentum inscriptum*: la prospettiva del linguista» (57-72), en què Simona Marchesini proposa d'aplicar els postulats de la teoria de l'actància desenvolupada per Tesnière a les inscripcions sobre *instrumentum* gravades en llengües fragmentàries, en aquest cas el rètic, per tal d'identificar elements recurrents en textos d'aquesta mena: nom del donant i el nom de l'ofrena.

A continuació, en la comunicació presentada per José Remesal Rodríguez, sota el títol «Sellar para qué?» (73-90) es tracten les marques sobre àmfores Dressel 20 bètiques.

Remesal s'ocupa dels mètodes de producció dels *signacula*, de la finalitat de les marques i de la identificació de diversos noms testimoniat en aquestes en una comunicació que aporta reflexions interessants sobre la qüestió.

La quarta intervenció és la de Stefania Pesavento Mattioli, sobre «Anfore vinarie adriatiche bollate con data consolare» (91-99), en què s'estudia la provenença de recipients de vi trobats a l'àrea adriàtica, així com el significat de les marques amb datació consular, una indicació no de la fabricació del recipient, sinó de la producció del contingut.

Tot seguit, sota l'epígraf «*Tituli picti* con datazione su anfore vinarie italiche: indagini preliminari» (101-129), Daniela Rigato i Manuela Mongardi analitzen novament àmfores vinàries marcats però no amb segell sinó amb pintura. L'estudi presenta un elenc de 161 àmfores vinàries itàliques amb *tituli picti* que evidencia la varietat de formulari usat, sia en la indicació consular o bé en la referència al contingut.

En «Nuovi marchi su anfore dagli scavi di Altino» (131-144), Francesca Elisa Maritan presenta setanta-una marques de segell inèdites procedents d'Altino, algunes d'elles imperials i d'altres referents a privats. Entre aquestes últimes, Maritan estudia les marques de *M. Grattius Verus*, pertinent a una *gens* testimoniada en l'epigrafia local.

Seguidament, Silvia Cipriano s'ocupa de les «Anfore Lamboglia 2, Dressel 6A e Dressel 6B dal Piazzale della Cattedrale di Iulia Concordia: nuovi dati» (145-158), en què presenta també noves marques amfòriques sorgides a la plaça de la catedral de la localitat vèneta de Concordia Sagittaria que donen mostra de l'activitat comercial practicada a la ciutat.

En la vuitena intervenció, sota l'epígraf «Il peso delle anfore: alcune osservazioni sulle indicazioni didascaliche graffite e la modalità di pesatura» (159-176), Carla Corti s'ocupa dels esgrafiats en àmfores que indiquen el pes tant del contingut com del continent i

que revelen la preocupació per evitar el frau, una alternativa als *tituli picti* que documenta l'ús reiterat d'un contenidor a través de la superposició d'indicacions de pes.

La comunicació conjunta de Paola Cavaliere i Danila Piacentini, «Iscrizioni didascaliche e esplicative nel mondo punico. Il progetto *Scrittura su argilla e ceramica* nell'ambito del sacro» (177-186), posa en evidència la falta d'estudis sobre l'*instrumentum inscriptum* en llengua púnica i la necessitat del projecte del qual les autores de la comunicació formen part de classificar aquests documents. Aquí, les autores presenten part dels resultats d'aquest projecte: les inscripcions sobre *instrumenta* relacionats amb diversos santuaris de la Mediterrània occidental (Malta, Sardenya, Gibraltar) en què es pot establir una distinció entre els textos que indiquen la finalitat votiva de la peça en qüestió i els relatius a la seva producció.

A continuació, Rossana De Simone també dedica la seva comunicació als *instrumenta inscripta* en llengua fenícia i púnica. Sota el títol «*Instrumenta inscripta*: documenti epigrafici fenici e punici» (187-204), cataloga els diversos tipus de suport en què es troben inscripcions en aquestes llengües: objectes metàl·lics, joies, objectes lítics com ara pesos, peces de vori i objectes de ceràmica com ara *bullae*, llànties i àmfores, inscripcions tant gravades o esgrafiades com pintades.

Amb la comunicació «Testimonianze epigrafiche dai mari della Sicilia» (205-226) de Francesca Olivieri tornem a l'*instrumentum* llatí, en concret a marques de *signacula* de recipients ceràmics (àmfores, vasos) o lingots plumbis recuperats de diversos derelictes de les aigües sicilianes, així com de les marques numèriques elaborades en dos *rostra* navals provinents d'un naufragi prop de les Egates que evidencien el control estatal en la producció d'aquestes armes ofensives.

Luigi Vecchio presenta en la comunicació titulada «Un gruppo di 'pesi da telaio' iscritti da Velia» (227-247) un conjunt de 10 inèdits

d'època hellenística procedents de Velia, amb les anàlisis i fotografies corresponents.

La següent intervenció, «Pesi da telaio iscritti da Vicenza romana» (249-264), de Stefania Mazzochin, se centra en l'important conjunt de 72 pesos de teler descoberts en aquesta localitat, en les excavacions d'un complex d'edificis d'època augustea, més de la meitat dels quals presenten senyals marcats. El conjunt de pesos testimonia la importància de la indústria de la llana a la ciutat.

Amb «*Pondera exacta ad Castoris*» (265-289) Franco Luciani i Tomaso Lucchelli estudien el significat d'aquesta expressió en nombrosos pesos de balança, que rau un altre cop en la preocupació dels antics per la prevenció del frau en el pesatge de mercaderies. Els autors mostren un elenc dels pesos que presenten aquesta inscripció i un estudi de la seva distribució.

Sota el títol «I pesi parlano: i *pondera* metallici e lapidei iscritti del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia» (291-314), Maria Sutto examina els pesos servats en aquest museu, un total de 84 peces en metall i 336 en pedra, de les quals 100 presenten una inscripció. Estudia els diversos tipus d'inscripció presents en els pesos, és a dir, indicació de pes, de propietat, de col·locació i certificació de la validesa del pes (com ara els *exacta in Castoris* a què feia referència la comunicació anterior). Tanca la intervenció de Sutto una mostra de 42 peces.

En «Osservazioni sulla *statera* del Museo Archeologico di Bergamo» (315-325), Marina Vavassori estudia la *statera* trobada al centre històric de Fornovo S. Giovanni i conservada actualment al museu esmentat en el títol, una peça excepcional per a la qual Vavassori proposa una nova datació, al mateix temps que analitza els numerals gravats en l'asta de la peça.

La comunicació de Fulvia Mainardis, «La collezione di pesi romani del Civico Museo di Storia ed Arte di Trieste» (327-350), se centra novament en pesos; en aquest cas, l'autora

analitza el material de les peces (plom, bronze, pedra calcària i basalt, i estudia també pesos anepígrafs tardoantics que evidencien l'activitat productiva de la localitat entre els segles IV i VI. Clou l'obra un catàleg dels pesos inscrits conservats al museu esmentat.

La divuitena comunicació es titula «Un possibile stampo per anfore e altri stampi per pane di età mediobizantina dal Museo di Bursa» (351-358), en què Ergün Lafli i Maurizio Buora analitzen un conjunt de *signacula* d'època bizantina servats en aquest museu anatòlic, un dels quals destinat a segellar àmfores i els altres usats per a marcar diversos productes, que ens mostren el manteniment d'aquesta pràctica als segles X-XI.

Tot seguit, a «Angaben zu Inhalt und Gewicht auf römerzeitlicher Gefäßkeramik in *Noricum*» (359-374), Reinhold Wedenig analitza les indicacions de contingut i pes en recipients provinents de la regió del *Noricum*, que donen una bona indicació de la penetració de productes itàlics i l'extensió de les pràctiques culinàries romanes en territoris alpins. Entre aquestes inscripcions n'hi ha de pintades però també dues d'estampades, dos casos excepcionals que evidencien un nou ús dels *signaculum*, el de marcar el contingut del recipient.

En la següent comunicació, «Iscrizioni su vasellame ceramico dallo scavo del quartiere artigianale di Piazza Arditì d'Italia a Verona» (375-384), Elisa Zentilini presenta les inscripcions més significatives trobades en les excavacions dutes a terme en aquesta plaça veronesa entre 2008 i 2011, un total de quatre vasos amb marques de propietat, un abecedari incomplet, un *uteris* que pot formar part d'una fórmula similar a l'habitual *utere felix* i dues llistes de *vasa salsamentaria*.

La intervenció que segueix, «Il pane di Ermione. Segni graffiti di vita quotidiana sul vasellame proveniente dagli scavi della villa romana di Desenzano del Garda» (385-392), de Brunella Portulano, presenta dues inscripcions sobre sengles peces de ceràmica

trobades en la villa romana esmentada al títol. Es tracta d'una olla amb l'esgrafiat *panis*, indicació de contingut, i una copa amb una marca de propietat, *Ermione*, tots dos elements de dos recipients diversos que Portulano ha unit al títol d'aquesta breu comunicació.

A «Alcune iscrizioni graffite dai depositi del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia» (393-396), Maurizio Buora i Stefano Magnani tornen a la cacera d'*instrumenta inscripta* entre els fons dels Museus arqueològics del país, en aquest cas el d'Aquileia, i examinen un fragment ceràmic i un vas del mateix material amb sengles marques de propietat.

Tot seguit, «Frammenti in terra sigillata da Aquileia recanti bolli e graffiti» (397-409), de Paola Maggi e Stefano Magnani. El títol és prou explícit: els autors tornen al Museu d'Aquileia i presenten 27 fragments de *terra sigillata* segellats o esgrafiats. L'estudi dels esgrafiats, sempre *post cocturam*, mostra novament marques de propietat.

Amb «Una patera cnidia con scena erotica» (411-424) canviem de registre: Maurizio Buora i Stefano Magnani abandonen els vasos esgrafiats per tal d'examinar una pàtera de Cnidos amb una escena coital servada al museu arqueològic d'Aquileia. L'escena eròtica presenta una inscripció didascàlica que identifica la dona: els autors proposen de llegir-hi [L]ais de Corint, el nom de tres (?) famoses prostitutes d'aquesta ciutat. Clou la intervenció un catàleg dels diferents productes ceràmics de Cnidos conservats al museu.

Giulia Baratta introdueix la figuració d'espectacles acompanyada de didascàlies amb una intervenció titulada «Non solo immagini: didascalie e testi epigrafici nelle serie ceramiche di Gaius Valerius Verdullus con scene di gare circensi e combattimenti gladiatori» (425-438). L'objecte d'aquest estudi és la ceràmica d'aquest ceramista calagurrità, concretament aquella amb figuració de curses circenses i *munera gladiatoria*. Per a

les primeres, les didascàlies donen informació sobre els aurigues (nom i la *factio* a la qual pertanyen), per als quals Baratta proposa la identificació amb d'altres ben coneguts, així com de la identitat dels promotors dels *ludi* en qüestió. D'altra banda, pel que fa a la figuració de *munera*, s'indica també el nom dels combatents i la seva especialització, el resultat de la lluita i, de nou, la identitat dels *editores*, tot i que l'estat fragmentari de la peça no ha permès identificar-los.

En la següent comunicació, «Le raffigurazione di divinità con didascalia su terra sigillata. Alcune considerazioni» (439-452), Cristina Girardi categoritza la finalitat dels diferents tipus de didascàlia amb teònims: des de la identificació de la divinitat figurada fins a una funció invocativa. Els casos examinats comprenen una copa de *terra sigillata* amb figuració de les anomenades 'dees caminals' (Wegegöttinnen): *Biviae*, *Triviae* i *Quadri-viae*, identificades gràcies a les didascàlies corresponents; i una sèrie d'aplics ceràmics provinents de la vall del Roine.

La vint-i-vuitena intervenció recollida en aquestes actes apareix sota l'epígraf «Ceramiche fini da mensa di età medio imperiale ad Aquileia: la ceramica metallescente di Treviri» (453-464), en què Valentina Mantovani analitza els exemplars de ceràmica amb vernís negre metallitzat manufacturades a Trèveris trobades a la ciutat vèneta, dues de les quals contenen un fragment de *titulus*. La intervenció inclou unes reflexions sobre la distribució d'aquest producte valuós, la troballa del qual es troba normalment vinculada a centres amb presència militar, a Aquileia.

A continuació, Silvia Braitto analitza a «Iscrizioni di produzione sulle "Lastre Campana": il caso di Annia Arescusa» (465-477) les plaques de revestiment ceràmic marcades amb el segell d'*Annia Arescusa*. Les plaques presenten una figuració circense, amb dos models: una cursa en marxa, amb una quadriga a punt d'emprendre el gir a la *meta*, i una escena de *naufragium*. Braitto examina

ambdues escenes, i a continuació tracta un conjunt de material de construcció (teules i maons) amb la marca de la mateixa *Arescusa* i també d'un segon personatge vinculat a la dona, *Flamma*, primer esclau i després llibert de la mateixa.

Seguidament, a «Le lampade vitree incise di Faragola. Committenza, produzione, circolazione e funzione» (479-496), Maria Turchiano i Francesca Giannetti tracten un conjunt de llums de vidre tardoantics trobats al territori de l'antiga *Auscum*, que presenten textos que exhorten a una vida cristiana i que són relacionables amb els vidres daurats amb figuració paleocristians.

Alfredo Buonopane s'ocupa a «*Gladiatorum paria* con didascalie su *instrumentum*: alcune considerazioni in margine a un elemento di cerniera bronzea rinvenuto a Bologna» (497-510) d'una frontissa de bronze trobada a Bolonya que presenta una figuració de tres parelles de gladiadors, identificats per les seves corresponents didascàlies. L'objecte en qüestió és relacionat amb altres objectes que presenten una figuració similar (parelles de gladiadors combatents amb didascàlia), com ara llànties i vasos de vidre, que podien conservar el record de combats cèlebres o bé esdevenir un simple motiu ornamental.

En la comunicació següent, sota el títol «Un cas particulier des inscriptions à fonction explicative et didactiques: les inscriptions sur *militaria*» (511-520), Christophe Schmidt Heidenreich estableix una tipologia d'*instrumentum inscriptum* relatiu a l'àmbit militar, com ara armament ofensiu i defensiu, proteccions, arnesos de cavall, eines, etc. A continuació, l'autor examina el tipus d'informació que donen les inscripcions, fonamentalment marques de propietat individual o col·lectiva i estableix una evolució cronològica per a aquest tipus d'inscripcions.

Tot seguit, Ergün Laflı i Maurizio Buora examinen en «Ghiande missili iscritte di età ellenistica nella collezione privata di Berna Oğuz di Izmir (Turchia)» (521-528) els pro-

jectils de fona a mans d'aquesta col·lecció privada: presenten un catàleg de 8 bales de plom d'entre els segles IV i I aC amb inscripció grega i un novè projectil d'època romana amb inscripció llatina.

A «Iscrizioni e marchi di lavorazione su marmo in età tardoantica: tipologia e funzioni» (529-553), Giulia Marsili estudia les marques de pedrera en peces de marbre elaborades en època tardoantiga, que evidencien un control estatal de l'extracció i la distribució de marbres, sota la direcció de la *ratio marmorum*. Marsili analitza nombroses peces, com ara fusts i bases de columna i arquitrans, que presenten marques en llatí i en grec.

En la intervenció següent, «Oggetti iscritti nella realtà funeraria del Friuli longobardo» (555-561), Angela Borzacconi i Fabio Pagano estudien l'*instrumentum inscriptum* aparegut en contextos funeraris del Friuli d'època llombarda, concretament guarnicions de cinturó i vasos que presenten marques de propietat i expressions de bon ús.

Finalment, la trenta-sisena i última intervenció, «Objects into Verses: Visual Representations of *Instrumenta* and their Poetic Descriptions» (563-572), de Federica Scicolone, que estudia els epígrames gravats en objectes de pedra — i que descriuen precisament el seu suport — a través de tres casos concrets. Scicolone demostra que aquesta pràctica, relacionada estretament amb l'àmbit funerari i que s'estén en un llarg arc temporal, aconsegueix la funció de proporcionar informació sobre el difunt.

Clou el llibre un capítol de «Conclusioni» (573-576) a cura d'Angela Donati, que recapitula sobre les intervencions anteriors i reflexiona sobre gran quantitat de textos que tenen cabuda sota la denominació d'*instrumentum inscriptum*.

En definitiva, som davant de les actes d'un congrés novament reeixit, convertit ja en un clàssic en l'estudi de la sovint anomenada epi-

grafia menor, que tanmateix ens proporciona un coneixement més precís sobre els particulars de la vida quotidiana a l'Antiguitat que l'epigrafia monumental. Hom només pot desitjar que aquestes trobades es continuïn

succeint i que els seus fruits segueixin sortint a la llum en la forma de volums d'actes com el que acabem de ressenyar.

Víctor González Galera

Noemí MONCUNILL MARTÍ, Javier VELAZA FRÍAS, *Ibérico. Lengua, escritura, epigrafía* (AELAW Booklet 3), Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2016, 44 pp. ISBN: 978-84-16933-32-7.

En 1968, en el prólogo a su pionera *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*, Joan Maluquer de Motes reivindicaba la necesidad de un manual de epigrafía paleohispánica que posibilitara una primera introducción en esta compleja materia, ya que, a la sazón, no había ningún texto al que los profanos pudieran acudir para obtener un panorama general de las lenguas antiguas de Hispania y de sus tan distintas y variadas epigrafías. La *Epigrafía prelatina* vino a cubrir ese vacío, pero sólo parcialmente, pues el autor dedicó extensos capítulos a los sistemas de escritura y al fenómeno epigráfico y, en cambio, soslayó lo que ya entonces se sabía acerca de la lengua de las inscripciones.

La publicación de los *Monumenta linguarum Hispanicarum* de Jürgen Untermann, con la edición de casi todos los textos paleohispánicos conocidos en aquel momento y un amplísimo estado de la cuestión, supuso un indudable avance de la disciplina, pero su alto grado de especialización, su enfoque eminentemente lingüístico y el hecho de estar redactados en alemán impidieron que se convirtiera en un trabajo accesible para el público no especialista en general y, sobre todo, para el lector peninsular. Afortunadamente, por lo que se refiere en particular al ibérico, en 1996 vio la luz el que puede considerarse el primer manual de la iberística moderna. Publicado por Javier Velaza, *Epigrafía y lengua ibéricas* (Madrid 1996) es una obra propedéutica en la que se da una breve pero

exacta aproximación no sólo a la escritura y a la epigrafía, sino también a la lengua de los iberos, el ámbito que más se presta a elucubraciones acientíficas por parte de diletantes (y pseudofilólogos) y del que más necesaria era una presentación rigurosa que permitiera delimitar el estado de conocimientos.

Los avances en la investigación de los años posteriores los recogió Jesús Rodríguez Ramos en un meritorio trabajo de síntesis, *Introducció a l'estudi de les inscripcions ibèriques* (en *Revista de la Fundació Privada Catalana per a l'Arqueologia Ibèrica* 1, 2005, pp. 13-144), notablemente más extenso que el de Velaza, pero este manual topó con dos importantes avatares. Por un lado, se publicó en el primer (y único) número de una revista de limitada distribución, sin una edición digital posterior que indudablemente habría incrementado su difusión; por otro lado, apareció pocos meses después de que se celebrara en Barcelona el IX Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas, en el que se presentaron dos aportaciones «revolucionarias» que apenas pudieron incorporarse al manual: la de Eduardo Orduña acerca de la identificación de posibles numerales en ibérico y sus semejanzas con los numerales vascos (en *Palaeohispanica* 5, 2005, pp. 491-506), que abrió nuevas perspectivas y líneas de investigación desde el vascoiberismo, y la de Joan Ferrer sobre un cambio en la lectura de algunas variantes del signo ibérico **bo** por **ta** y las implicaciones de esta corrección